

IRONIAN LOOGIS-PRAGMAATTISISTA MALLEISTA

Mika Lähteenmäki
Jyväskylän yliopisto

In this paper, four models of irony, as proposed by H. P. Grice, J. R. Searle, G. N. Leech and H. Haverkate respectively, are discussed. These so called logico-pragmatic models are based on the principles (maxims) of conversation and/or speech act theory. These models share the assumption that irony can be reduced to the semantic-pragmatic properties of utterances. Irony is viewed as a trope in which a speaker says the "opposite" of what he literally means, and a listener is supposed to infer the ironic meaning, consistent with the speaker's intention, on the basis of the literal meaning. In this view irony represents language usage in which the norms of effective transmission of information are violated.

The logico-pragmatic models of irony have been criticized for their inadequacy (by eg. Sperber & Wilson 1981). It has been argued that irony can not be explained in terms of the violation of communicative norms. In the present article, the logico-pragmatic models are criticized from a different point of view. It is argued that the inadequacy of these models to explain irony results from the underlying assumptions about the nature of language and communication that are shared by all models. Here it is argued that the reasons for the problems in the logico-pragmatic approach are inherent in the Cartesian paradigm of linguistics.

Key words: irony, logico-pragmatic models, Cartesian paradigm

1. JOHDANNOKSI

Ironia on käsitteenä varsin ongelmallinen, sillä sitä on vaikea määritellä tarkasti ja yksiselitteisesti. Käsite on saanut erilaisia tulkintoja eri aikakausina, minkä lisäksi sen sisällössä ja käytössä voidaan havaita myös kulttuurisia ja idiosynkraattisia eroja. Osaltaan määrittelyä vaikeuttaa se, että ironiaa on usein vaikea erottaa sen lähikäsitteistä: parodiasta ja sarkasmista.

Uudessa sivistyssanakirjassa ironia määritellään seuraavasti: "ironia on koomisuuden laji, epäsuora iva, joka esittää puutteet ja viat avuina, arvottoman arvokkaana, moitteen kehuna jne.". Etymologisesti termi ironia on peräisin kreikan kielen sanasta *eironeia*, joka sanakirjan mukaan merkitsee 'tarkoituksellisesti teeskennelyä tai salattua tietämättömyyttä' (Oxford English Dictionary). Ironiaa pidetään myös kielikuvana, jossa puhujan tarkoittama merkitys on päinvastainen tai eri kuin hänen tuottamansa lausuman kirjaimellinen merkitys. Puhuja on siis ironinen, jos hän esimerkiksi keskellä räntäsadetta toteaa: "*Onpa kaunis sää*".

Parodiaa puolestaan luonnehditaan Uudessa sivistyssanakirjassa seuraavasti: "ivamukailu, satiiris-koomisen kirjallisuuden laji, joka matkimalla vakavaa tuotetta saattaa sen sisällön jokapäiväiseksi ja naurettavaksi". Parodiainkin funktiona pidetään ivaamista ja naurettavaksi tekemistä. Parodian erottaa ironiasta kuitenkin se, että parodia edellyttää matkimista, imitaatiota. Parodiassa huomio kiinnittyy lingvistiseen muotoon, jonka piirteitä liioittelemalla puhuja haluaa yleisön tunnistavan intentionsa saattaa joku henkilö tai jokin asia naurun alaiseksi. Varsin usein parodia perustuu siihen, että puhuja matkii pilkattavan henkilön puhetyyliä, ilmeitä, eleitä jne.

Sarkasmilla, jota on usein vaikea erottaa ironiasta, tarkoitetaan Uuden sivistyssanakirjan mukaan "purevaa ivaa". Etymologisesti sarkasmi on peräisin kreikankielisestä sanasta *sarkasmo's*, jonka juurena on *sarka'zein* = repiä lihaa. Sarkasmi on lähempänä ironiaa kuin parodia, ja monesti sitä pidetäänkin ironian äärimuotona. Sarkasmi ei kuitenkaan välttämättä edellytä ironiaa, eikä ironia sarkasmia. Puhuja voi siis olla sarkastinen ilman ironiaa ja ironinen ilman sarkasmia (Kreuz & Glucksberg 1989: 374). Varsin usein sarkasmin ilmaisemisessa kuitenkin käytetään tehokeinona ironiaa lisäämään sarkastisen ilmauksen purevuutta (Kaufer 1983: 453). Tällöin puhutaan sarkastisesta ironiasta. Sarkasmia ja ironiaa erottaa se tärkeä seikka, että tilanne voi olla ironinen mutta ei sarkastinen. Sarkasmi reaalistuu siis puheakteina ja on intentionaalinen loukkaava tapa käyttää

kieltä, kun taas ironia voi esiintyä itsenäisenä ja ei-intentionaalisenä kuten tilanneironiassa (Littman & Mey 1991: 147).

Tässä artikkelissa tarkastellaan H. P. Gricen, J. R. Searlen, G. Leechin ja H. Haverkaten esittämiä ironian malleja. Näissä loogis-pragmaattisissa malleissa ovat taustateorioina puheaktiteoria ja/tai keskustelun periaatteet. Malleille on yhteistä se, että niissä ironia pyritään palauttamaan lausuman semanttis-pragmaattisiin ominaisuuksiin. Ironian katsotaan olevan kielenkäytön muoto, joka rikkoo tehokkaan informaation välittämisen mahdollistavia normeja (keskustelun periaatteita, maksiimeja). Loogis-pragmaattista näkemystä siitä, että ironiaa voitaisiin selittää adekvaatisti lausuman semanttis-pragmaattisista ominaisuuksista käsin on kuitenkin kritisoitu (ks. esim. Sperber & Wilson 1981; Kaufer 1981). Tässä artikkelissa esitetään, että mallien kyvyttömyyden selittää ironiaa ja sen tulkintaa adekvaatisti, voidaan katsoa olevan seurausta niiden taustalla olevista apriorisista kielen ja kommunikaation luonnetta koskevista oletuksista.

2. IRONIAN LOOGIS-PRAGMAATTISET MALLIT

2.1. Ironia ja keskustelun periaatteet

Vuonna 1975 ilmestyneessä artikkelissaan *Logic and conversation* H.P. Grice esitteli yhteistyön periaatteen ja kuuluisat, mutta kiistellyt keskustelun maksiimit (laatu, määrä, suhde ja tapa). Gricen (1975: 47) mukaan keskustelu, joka on analogista mille tahansa ihmisten rationaaliselle käyttäytymiselle, pyrkii noudattamaan yllämainittuja periaatteita. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että keskustelun osanottajat noudattaisivat niitä aina kirjaimellisesti, vaan usein periaatteista pidetään kiinni ainoastaan jollain yleisemmällä tasolla (Levinson 1983: 102). Maksimien kirjaimellinen noudattaminen tekisikin keskustelusta melko yksitoikkoista ja keinotekoista. Enimmillään maksiimit pystyvätkin kuvaamaan kommunikaatiota, jonka tavoitteena on pelkästään tehokas informaation välittäminen

Tavalliselle arkipäivän keskustelulle on tyypillistä, että keskustelijoiden puheenvuorot eivät ainakaan ulkoisesti näytä noudattavan Gricen maksii-meja. Usein se, mitä puhuja kirjaimellisesti ottaen sanoo, eroaa tavalla tai toisella siitä, mitä puhuja itse asiassa tarkoittaa. Grice (1975: 1978) mukaan puheessa olevia epäsuoruuksia, esimerkiksi ironiaa, on kuitenkin mahdollista selittää yhteistyön periaatteen ja keskustelun maksiiimien avulla. Erilaisia kielikuvia käyttäessään puhuja näennäisesti rikkoo keskustelun maksii-meja, mutta noudattaa yhteistyön periaatetta, mistä kuulija on tietoinen. Puhuja ei siis sanotun tasolla (kirjaimellinen merkitys) noudata maksiiimia, mutta kuulijalla on syytä odottaa, että puhuja pitää kuitenkin kiinni yhteistyön periaatteesta (Grice 1975: 52).

Ironia on Grice (1975: 53) mukaan kielikuva, jossa puhuja rikkoo ensimmäistä laadun eli totuudellisuuden maksiiimia 'Älä sano mitään, minkä uskot olevan valheellista'. Esimerkiksi

A on paljastanut B:n tälle uskoman salaisuuden. Sekä B että yleisö tietävät tämän. B sanoo: "A on tosi ystävä."

Sekä B että yleisö tietävät lausuman olevan epätosi, joten on selvää, että B yrittää tuoda esiin muun proposition, kuin minkä lausuma sisältää. Tämän uuden proposition ja lausuman ilmaiseman proposition välisen suhteen on oltava ilmeinen. Esimerkissä ilmeisin vaihtoehto on propositio, joka on vastakkainen lausuman kirjaimelliselle merkitykselle. (Grice 1975: 53.) Kuulijan siis oletetaan ensin tulkitsevan lausuman kirjaimellisen merkityksen, jonka hän huomaa epätodeksi kyseisessä kontekstissa. Kuulija kuitenkin olettaa puhujan olevan rationaalinen ja noudattavan yhteistyön periaatetta, joten hänellä on syytä uskoa, että lausumalle on olemassa järkevä tulkinta. Päätelyn jälkeen kuulija tulee siihen tulokseen, että puhujan tarkoittama merkitys on tämän esittämän lausuman merkityksen negaatio. Siirtyminen kirjaimellisesta merkityksestä ironiseen merkitykseen tapahtuu implikaaturin välityksellä.

Kauferin (1981: 502) mukaan Grice kuitenkin epäonnistuu spesifioimaan ne olosuhteet, joiden vallitessa lausuma voi olla ironinen. Kaufer ei pidä maksimin näennäistä rikkomista riittävänä perusteena lausuman ironisuudelle. Sperber ja Wilson (1981: 296) puolestaan pitävät gricelaisen näkemyksen suurimpana puutteena sen perusolettamusta, jonka mukaan ironiassa olisi kyse siitä, että puhuja tarkoittaa lausumallaan päinvastaista kuin mitä kirjaimellisesti sanoo. Tämä olettaus edellyttäisi jonkinlaista merkityksen substituutiomekanismia, jonka avulla kirjaimellinen merkitys korvautuisi figuratiivisella merkityksellä. Tämän lisäksi Grice ei pysty selittämään sitä, miksi ironisia lausumia ylipäänsä käytetään kirjaimellisten vastineiden asemesta ja miten kirjaimellisesta merkityksestä siirrytään ironiseen merkitykseen (mts: 296).

Edellä esitettyyn kritiikkiin on syytä tehdä joitain lisäyksiä. Ensiksikin Grice (1975: 53) väittää, että ironiassa puhuja ilmaisee lausumallaan merkityksen, joka on päinvastainen sen kirjaimellisen merkityksen kanssa. Hän ei kuitenkaan määrittele yksiselitteisesti päinvastaisuutta, joten sen tulkinta jää epäselväksi lukijalle. Todennäköisesti Grice tarkoittaa sitä, että ironiassa puhuja lausumalla proposition *p* tarkoittaa $\sim p$ eli lausuman ironinen merkitys on sen kirjaimellisen merkityksen negaatio. Tämä tulkinta ironisen lausuman merkityksestä on kuitenkin liian suppea. Esimerkiksi

A kaataa mehut B:n kirjalle, mihin B toteaa: "*Kiitos kovasti*".

Jos lausuman ironinen merkitys olisi sen kirjaimellisen merkityksen negaatio, niin ironinen merkitys olisi tässä tapauksessa 'en kiitä sinua kovasti', mikä ei vaikuta hyväksyttävältä. Esimerkki osoittaa sen, ettei ironiaa voida redusoida päinvastaisuuden käsitteeseen. Lisäksi vastoin Gricen teorian ennustuksia lausuma voi olla ironinen, vaikka se olisi kirjaimellisestikin tulkittuna tosi:

A on tilannut kahvilassa kupillisen kahvia, joka on kuitenkin aivan kylmää. A toteaa: *"Minä sitten pidän kuumasta kahvista"*.

Tärkein ja perustelluin kritiikki on kuitenkin peräisin psykologivertaisesta kirjallisuudesta (ks. esim. Gibbs & O'Brien 1991). Jos ironisten lausumien tulkinta olisi kaksivaiheinen prosessi, kuten Grice olettaa, ironisten lausumien tulkinnan pitäisi vaatia enemmän aikaa kuin merkitykseltään kirjaimellisten lausumien tulkinta. Kokeellisesti on osoitettu, ettei ironisten lausumien tulkinta vaadi enempää aikaa kuin kirjaimellisiksi sanottujen lausumien tulkinta (Gibbs 1985: 41; 1986a: 6). Tämä tulos tukee oletusta, jonka mukaan ironiseen tulkintaan ei päädytä kirjaimelliseen merkitykseen pohjautuvan päättelyn kautta, vaan ironinen tulkinta aktuaalistuu aivan yhtä nopeasti kuin mikä tahansa muukin merkitys. Vastaavia tuloksia on saatu myös tutkittaessa epäsuorien pyyntöjen tulkintaa. Gibbsin (1986b: 193) mukaan epäsuorat pyynnöt tulkitaan suoraan, eikä kuulijan tarvitse ensin prosessoida kirjaimellista merkitystä. Samalla tavalla sarkastiset epäsuorat pyynnöt tulkitaan nopeammin kuin vastaavien lauseiden kirjaimelliset merkitykset tai sarkastisten pyyntöjen eisarkastiset parafrasit (Gibbs 1985: 41). Psykologivertaisesta evidenssistä ei siis tue näkemystä, jonka mukaan ironian tulkinnassa edettäisiin kirjaimellisen merkityksen kautta ironiseen merkitykseen (Gibbs & O'Brien 1991: 526). Minkäänlaista psykologista relevanssia ei siis yhdelläkään kahden merkityksen teoriolla voida katsoa olevan.

2.2. Ironia ja Searlen puheaktiteoria

Puheaktiteoriassa, kuten yleensä loogis-pragmaattisissa kielenkäyttöä kuvaavissa teorioissa, ongelmallisin ironiaa koskeva seikka on se, että puhuja voi tarkoittaa lausumallaan päinvastaista kuin mitä kirjaimellisesti ottaen sanoo. Ongelmana on myös selittää, kuinka kuulija pääsee selville ironisen lausuman merkityksestä, vaikka puhujan käyttäytyminen on ilmeisen epärationaalista. Epärationaalisuudella tarkoitan sitä, että puhuja

ei noudata tehokkaan informaation välittämisen mahdollistavia sääntöjä (esim. Gricen maksiimeja), joita pidetään kommunikaation tunnusmerkkeinä loogis-pragmaattisessa viitekehyksessä, vaan toimii tavalla, joka vaikeuttaa kuulijan tehtävää tulkitsijana.

J. R. Searlen (1975: 59) mukaan ironia kuuluu niihin tapauksiin, joissa puhujan lausumamerkitys (*utterance meaning*) eroaa lausemerkityksestä (*sentence meaning*). Artikkelissaan *Indirect speech acts* Searle esittelee mallin, jonka avulla on mahdollista kuvata epäsuorien puheaktien tuottamista ja tulkintaa. Vaikka artikkelissa keskitytäänkin pelkästään epäsuoriin puheakteihin, niin kyseistä mallia voidaan soveltaa myös muihin puheessa esiintyviin epäsuoruuksiin kuten ironiaan, metaforaan jne. (Levinson 1983: 273).

Malli koostuu kolmesta osa-alueesta: puheaktiteoriasta, tietyistä keskustelun periaatteista sekä puhujan ja kuulijan yhteisestä taustatiedosta (Searle 1975: 61; 64). Ironian tulkinta etenee Searlen (1979: 120) mukaan seuraavasti: kuulija huomaa, että puhujan lausuma kirjaimellisesti tulkittuna on ilmeisen sopimaton kyseisessä kontekstissa. Koska kirjaimellinen merkitys on selvästi sopimaton, kuulijan täytyy tulkita lausuma uudelleen siten, että merkitys on hyväksyttävä. Luonnollisinta on antaa lausumalle tulkinta, joka on päinvastainen sen kirjaimelliselle merkitykselle. Ironia on siis kielikuva, jossa puhuja sanomalla *p* tarkoittaa $\sim p$, ja kuulija puolestaan prosessoituaan ensin kirjaimellisen merkityksen ja tekee sitten äkkikään-
nöksen päinvastaiseen merkitykseen (Searle 1979: 122).

Searlen näkemys ironiasta ei olennaisesti eroa gricelaisesta mallista. Sekä Searle että Grice näkevät ironian tulkinnan merkitystransformaationa, jossa kuulija yhteiseen taustatietoon, yleisiin keskustelun periaatteisiin ja Searlen mallissa vielä puheaktiteoriaan tukeutuen oivaltaa puhujan tarkoittavan päinvastaista kuin lausuma kirjaimellisesti tulkittuna merkitsee. Searlenkin esittämä tulkintamalli on siis kahden merkityksen malli, joten sitä voidaan kritisoida samoin perustein kuin Gricen mallia. Jos

Ironian periaate: Jos sinun on välttämättä loukattava vastapeluriasi, niin tee se tavalla, joka ei ulkoisesti ole ristiriidassa kohteliaisuuden periaatteen kanssa, mutta joka saa vastapelurisi epäsuorasti, implikatuurin välityksellä tajuamaan loukkauksesi (Leech 1983: 82)

Ironian periaate, joka tarjoaa puhujalle kohteliaan tavan olla epäkohtelias, perustuu kohteliaisuuden periaatteeseen. Ironian periaate liittyy läheisesti myös yhteistyön periaatteeseen, sillä ollessaan ironinen puhuja näyttää rikkovan yhteistyön periaatetta, vaikka oikeasti onkin sitoutunut siihen. Kuulijan tehtävänä on oivaltaa, että puhujan tuottama lausuma ei voi olla kirjaimellisesti tulkittuna tosi, ja em. periaatteisiin tukeutuen tulkita lausuma ironiseksi. Ironian tulkinta perustuu ironian periaatteesta johdettuun implikatuuriin: "Se, mitä puhuja sanoo on kohteliasta ja selvästi epätosi. Siksi se, mitä puhuja todella tarkoittaa on epäkohteliasta ja totta.". (Leech 1983: 83.)

Leechin ja Gricen malleille on yhteistä, että niissä ironinen lausuma olisi kirjaimellisesti tulkittuna epätosi. Gricen mukaan ironia perustuu ensimmäisen laadun maksimiin rikkomiseen. Leech (1983: 143) puolestaan väittää, että ironia ei välttämättä edellytä ensimmäisen laadun maksimin rikkomista, vaan puhuja voi rikkoa sen asemesta myös määrän maksimia. Tällaisissa tapauksissa lausuman epätotuus ilmenee valitun ilmaisumuodon liioittelevuutena tai vähättelevyytinä.

Leech pyrkii mallissaan löytämään motivaation ironian käytölle. Ironia tulkitaan yhdeksi kohteliaisuuden strategiaksi, jonka avulla on tarkoitus välttää konflikteja puhujan ja kuulijan välillä. Ironia siis tarjoaa puhujalle kohteliaan, sivistyneen tavan olla epäkohtelias kuulijaa kohtaan. Tämä näkemys sisältää kuitenkin yhden vaikean ongelman. Leechin ajatusten lähtökohdana on lausuman kirjaimellisen ja ironisen merkityksen ristiriitaisuuden ja kohteliaisuuden välille oletettu riippuvuussuhde, mikä käy eksplisiittisesti ilmi implikatuurin määritelmästä: "Se, mitä puhuja sanoo, on kohteliasta ja selvästi epätotta. Siksi se, mitä puhuja todella tarkoittaa, on epäkohteliasta ja totta". Ironinen lausuma olisi siis kohteliaampi kuin

esimerkiksi suora valitus, koska ironinen lausuma olisi pintatasolla, kirjaimellisesti tulkittuna kohtelias. Kohteliaisuuden oivaltaminen edellyttäisi sitä, että kuulija ironista lausumaa tulkitessaan prosessoisi lausumalle myös sen kirjaimellisen tulkinnan. Tämä onkin a priori- oletamus Leechin esittämässä kuulijan heuristisissa strategioissa, joissa siis ironiseen tulkintaan päädytään kirjaimellisen merkityksen kautta. Epäsuorien lausumien tulkintaa koskeva psykolingvistinen tutkimus kuitenkin osoittaa selvästi, ettei kuulija päädy epäsuoraan tulkintaan kirjaimellisen merkityksen kautta, vaan "epäsuora" merkitys tulkitaan yhtä "suoraan" kuin "suora" merkitys. Jos kuulija ei siis dekodaa lainkaan kirjaimellista merkitystä, ei hänellä luonnollisesti voi olla mahdollisuutta päästä selville tämän kirjaimellisen merkityksen kohteliaisuudesta. Tämä näyttää vievän pohjan pois Leechin ironiaperiaatteelta ja sinänsä paradoksaaliselta oletukselta, että ironia olisi kohteliaisuusstrategia.

2.4. Haverkaten ironian puheaktianalyysi

Ironian puheaktianalyysissa, jota voidaan pitää ehkä systemaattisimpana loogis-pragmaattisena esityksenä ironiasta, ironian katsotaan reaalistuvan puheaktin propositionaalisessa ja illokutiivisessa komponentissa (Haverkate 1990: 79). Edellisessä tapauksessa ironia pyritään palauttamaan lauseen totuusehtoihin, jolloin ironiaa selitetään semantiikan ja logiikan käsittein. Illokutiivisessa komponentissa reaalistuva ironia taas vaatii pragmaattista selitystä, mikä tässä tapauksessa tarkoittaa viittaamista illokuution onnistumisehtoihin, eritoten vilpittömyyseehtoon. Ironiaa ei siis voida redusoida pelkkään proposition negaatioon, kuten esimerkiksi Searle olettaa.

Ironisissa lausumissa, joissa ironia reaalistuu lausuman **propositionaalisella tasolla**, puhuja tarkoittaa "päinvastaista mitä itse asiassa sanoo". Ilmauksen ironisuus voi perustua lauseen predikaatin leksikaalisen merkityksen päinvastaisuuteen tai lauseen sisältämän proposition negaatioon (mts: 83 - 84). Esimerkiksi puhuja sanoo ironisesti: "*Onpa hyvä ilma*".

Lausuman ironinen merkitys on 'onpa huono ilma', jossa merkityksen päinvastaisuus perustuu (loogisen) predikaatin leksikaaliseen merkitykseen. On kuitenkin olemassa leksikaalisista yksiköistä koostuvia idiomaattisia ilmauksia, joilla ei ole antonymisia tai semanttisia vastapooleja, joten niiden ironisuus perustuu proposition negaatioon (mts: 84). Esimerkiksi

A, joka on haluton lähtemään konserttiin toteaa: "*Oh, I am just in the mood for music*" (mts: 84).

Lausuman ironinen tulkinta olisi siis 'I am just not in the mood for music'. A:n esittämän lausuman merkitys tulkitaan siis sen kirjaimellisen merkityksen sisältämän proposition negaationa eikä leksikaalisena päinvastaisuutena kuten suurimmassa osassa ironisia lausumia.

Ironiset lausumat, joissa ironia reaalistuu Haverkaten (1990: 86) mukaan lausuman illokutiivisella tasolla, puhujan tarkoittama merkitys on "eri kuin lausuman kirjaimellinen merkitys". Haverkaten analyysi tämän tyyppisistä lausumista ei ole kuitenkaan ongelmaton, sillä monet hänen esimerkeistään eivät intuitiivisesti näytä olevan ironisia. Lisäksi Haverkaten esittämät perustelut näiden lausumien oletetulle ironisuudelle eivät vaikuta aina hyväksyttäviltä.

Illokutiivisella tasolla reaalistuvasta ironiasta Haverkate (mts: 85) mainitsee esimerkkinä lausuman

"Could you do me the favour of shutting up"

Selittääkseen, miksi kyseinen lausuma saa ironisen tulkinnan, Haverkate vertaa sitä syntaktisesti samankaltaiseen ei-ironiseen epäsuoraan puheaktiin "*Could you help me to paint my house*". Näille lausumille on yhteistä se, että niiden avulla voidaan samanaikaisesti esittää kaksi illokutiivista aktia.

Molemmissa lausumissa on eksplisiittisesti ilmaistuna kysymys ja implisiittisesti, epäsuorasti ilmaistuna pyyntö.

Lausumien erona on kuitenkin Haverkaten (1990) mukaan se, että edellinen saa ironisen tulkinnan kun taas jälkimmäinen ei. Syynä tähän on puhujan psykologinen tai intentionaalinen tila, jota kutsutaan vilpittömyydeksi (*sincerity*). Ei-ironisessa lausumassa puhuja on vilpitön sekä eksplisiittisesti ilmaistun kysymyksen että implisiittisesti ilmaistun pyynnön suhteen. Ironisessa lausumassa puhuja puolestaan suhtautuu vilpittömästi implisiittisesti ilmaistuun puheaktiin, mutta ei ole vilpitön esittäessään eksplisiittistä puheaktia eli kysymystä, sillä hänen oletetaan tietävän vastauksen kysymykseen. Näin ollen lausuman "*Could you do me the favour of shutting up*" ironinen tulkinta perustuisi siihen, että puhuja ei ole vilpitön esittäessään kysymystä ja rikkoo näin kysymyksen vilpittömyys-ehdot. (mts: 87 - 88.)

Kuten edellä jo mainittiin, lausumat kuten "*Could you do me the favour of shutting up*" eivät näytä olevan ironisia. Ne ovat tavallisia puheaktien epäsuoria reaalistumia, joissa illokuutio esitetään toisen avulla. Nähdäkseen kyseinen lausuma voisi saada ironisen tulkinnan vain tilanteessa, jossa puhuja kommentoisi kuulijan piinaavaa hiljaisuutta. Tällöin ironinen jännitys syntyisi joko lausuman propositionaalisen sisällön ja kontekstin välisestä ristiriidasta tai primaarisen puheaktin eli pyynnön vilpittömyys-ehdon täyttymättömyydestä. Olettamukseni siis on, että vastoin Haverkaten, väitteitä sekundaarisen puheaktin onnistumisehtojen täyttymättömyys ei tee lausumasta ironista. Perustelen olettamustani osoittamalla, että Haverkaten esittämä selitys lausumien ironisuudesta on hatara.

Vilpittömyys-ehdon täyttymättömyys ei voi olla edellytys lausuman ironisuudelle. Jos näin olisi, niin silloin esimerkiksi seuraava klassinen lausuma olisi ironinen:

"Could you pass me the salt"

Oletetaan, että puhuja haluaa saada lisää suolaa ruokaansa. Suolapurkki on aivan tämän ystävättären käden vieressä. On ilmeistä, että puhuja tietää vastauksen kysymykseensä, sillä suolapurkki on aivan ystävättären käden ulottuvilla. Näin puhuja ei siis ole vilpitön esittäessään eksplisiittisesti ilmaistun kysymyksen. Jos Haverkaten analyysi olisi oikea, niin kyseinen esimerkki olisi tulkittava ironiseksi. Nähdäkseni lausuma ei ole millään muotoa ironinen, vaan se on epäsuora pyyntö, jossa ovat reaalituneina konventionaalituneet kohteliaisuuden tunnukset.

Haverkaten ironian puheaktianalyysi ei siis ole täysin ongelmaton. Ensikkin useissa lausumissa onnistumisehtojen täyttymättömyys ei vaikuta intuitiivisesti oikealta selitykseltä lausumien ironisuudelle, vaan niiden ironisuus voidaan selittää hyväksyttävämmiin, vieläpä loogis-pragmaattisessa viitekehysessä. Toiseksi, jos onnistumisehtojen täyttymättömyys olisi riittävä selitys ironisuudelle, niin monet ei-ironiset lausumat luokiteltaisiin ironisiksi. Haverkaten mallia ei siis voida pitää adekvaattina ironian kuvauksena, ei edes silloin, kun sitä tarkasteltaisiin pelkästään loogis-pragmaattisessa viitekehysessä.

Haverkate ei ainakaan eksplisiittisesti esitä näkemyksiään ironian tulkintaprosessista. Hän on kuitenkin sitoutunut Searlen puheaktiteoriaan, joten on perusteltua olettaa hänen samalla hyväksyvän tietyt puheaktiteorian taustaolettamukset kommunikaation luonteesta. Tarkoitin tällä sitä, että myös Haverkaten mallissa kommunikaation katsotaan olennaisilta osiltaan olevan mekaanista viestien dekodeeraamista. Tämän näkemyksen mukaan kuulija prosessoi aina ensimmäiseksi lausuman kirjaimellisen merkityksen, ja kaikki epäsuorat merkitykset, kuten ironian, hän päättelee kirjaimellisen merkityksen pohjalta. Ironian tulkinta siis etenee siten, että kuulija huomaa puhujan tuottaman lausuman kirjaimellisen merkityksen epätodeksi ja päättelee puhujan tarkoittavan päinvastaista, mitä kirjaimellinen merkitys antaa ymmärtää. Haverkaten malli ei siis eroa merkittävästi esimerkiksi Searlen näkemyksistä. Hän on ainoastaan tarkemmin formalisoinut sen, mitä epämääräinen käsite "merkityksen päinvastaisuus" tässä yhteydessä

tarkoittaa. Näin ollen Haverkaten malliin voidaan kohdistaa sama kritiikki kuin muihinkin loogis-pragmaattisiin malleihin. Malli ei pysty selittämään ironiaa tavalla, joka selittäisi psykologisesti hyväksyttävästi sen, mihin kuulijan tekemä ironinen tulkinta perustuu.

3. LOOGIS-PRAGMAATTISET MALLIT JA KARTESIOLAISUUS

3.1. Kartesiolainen kielinäkemys

Loogis-pragmaattisten mallien kyvyttömyys selittää ironiaa ja sen käyttöä sekä ylipäänsä puheen "epäsuoruuksia" näyttää olevan seurausta niistä presuppositioista ja konventioista, joihin mallien kehittäjät ovat yhteisesti sitoutuneet. Loogis-pragmaattisen lähestymistavan vaikeuksien syiden voidaan siis ajatella olevan inherenttejä kartesiolaiselle kielentutkimuksen paradigmalle. Kartesiolaisen paradigman 1600-luvulla luoduissa perusolettamuksissa, joita on siitä asti pidetty itsestään selvinä tieteen kriteereinä sekä luonnontieteissä että sosiaalitieteissä, korostuu näkemys mielestä individualistisena ja staattisena. Toinen tärkeä kartesiolainen presuppositio on olettaus maailman rationaalisuudesta, mikä puolestaan on heijastunut ja heijastuu edelleen maailmaa selittävien invarianttien lakien etsimisenä (Marková 1982). Tieteen keskeisenä pyrkimyksenä siis pidetään ympärillämme olevan kaaoksen palauttamista paremmin käsitettävissä ja hallittavissa olevaan muotoon.

Länsimaisessa ajattelussa vallinnut kartesiolainen kielikäsitys kulminoituu chomskylaisessa lingvistiikassa (ks. esim. Chomsky 1966), jossa kieltä pidetään yksilön mielen omaisuutena, staattisena ja invarianttina sääntöjoukkona kuvattavana kompetenssina. Lingvistiikassa kartesiolainen rationalismi näkyy selvimmin pyrkimyksenä eksplikoida ja formalisoida rajattoman määrän lauseita generoiva rajallinen säännöstö. Olettamuksena

transformaatiokieliopissa on, että kaikki lauseet voidaan palauttaa tiettyihin invariantteihin sääntöihin, koskivatpa ne sitten lauseiden syntaktista rakennetta kuten standarditeoriassa tai semanttista rakennetta kuten generatiivisessa semantiikassa. Etenkin oletamus invarianteista semanttisista piirteistä on vahvistanut käsitystä, etten sanoisi myyttiä siitä, että lauseella tai lausumalla olisi invariantti kirjaimellinen merkitys.

Transformaatioteorian saamasta kritiikistä huolimatta siinä formalisoidut kartesiolaisen kielinäkemysen perusteet ovat yhä edelleen sängen yleisesti hyväksytyjä ja vaikuttavat myös kielenkäyttöä selittäviin teorioihin. Varsinkin oletamus lauseiden semanttisesta invariantssista on olennaisesti kaventanut pragmaattisten teorioiden näkemystä kommunikaatiosta. Kommunikaatiota on alettu pitää prosessina, jonka ensisijaisena funktiona on propositionaalisen informaation välittäminen. Kommunikaatio siis nähdään tyypillisimmillään tapahtumana, jossa puhuja lähettää kuulijalle kirjaimellisia merkityksiä. Kuvaava on Searlen (1969: 20) teoksessaan *Speech acts* esittämä toteamus, jonka mukaan ne tapaukset, joissa puhuja ei sano tarkalleen sitä mitä tarkoittaa, eivät ole teoreettisesti olennaisia lingvistisen kommunikaation kannalta. Aivan samalla tavalla Grice (1975: 47) maksimit on tarkoitettu kuvaamaan kommunikaatiota, jonka funktiona on maksimaalisen tehokas propositionaalisen informaation vaihto. Tällainen kommunikaation määritelmä on melko suppea, ja se kattaa vain osan kommunikaation funktioista. Kommunikaatiota tarkastellaan pääasiassa kirjaimellisten merkitysten häiriöttömän välittämisen näkökulmasta. Kaikenlaisten merkitysten epäsuoruuksien kuten ironian, metaforien jne. katsotaan rikkovan tehokkaan kielenkäytön normeja.

3.2. Kirjaimellisuushypoteesi

Kirjaimellisuushypoteesilla tarkoitetaan kielitieteessä, pragmatiikassa ja psykolingvistiikassa osin edelleenkin vallitsevaa aksiomaattista olettamusta, jonka mukaan lauseilla ja lausumilla olisi invariantti kontekstista

riippumaton kirjaimellinen merkitys. Itse kirjaimellisen merkityksen käsite, joka määritellään siten, että merkitys olisi palautettavissa kielijärjestelmässä sijaitseviin atomistisiin semanttisiin piirteisiin, heijastaa kartesiolaisessa paradigmassa vallitsevaa pyrkimystä palauttaa variaatio ja moninaisuus invariantteihin luokkiin. Tätä kirjaimellista "suoraa" merkitystä pidetään ensisijaisena erilaisiin "epäsuoriin" merkityksiin nähden. Kaikenlainen merkityksen epäsuoruus saadaan kirjaimellisuushypoteesin mukaan selville lingvistisesti välitettyihin invariantteihin pohjautuvan päättelyn avulla (Rommetveit 1988: 17). Kirjaimellisen merkityksen katsotaan olevan ikään kuin looginen edellytys epäsuorille merkityksille, jotka kuulija johtaa konstruoituaan ensin kirjaimellisen merkityksen.

Kirjaimellisuushypoteesin samaa asemaa lingvistiikan keskeisenä aksiomana voidaan ainakin osaksi selittää sillä, että kielitieteen tutkimuskohteena on pääsääntöisesti ollut kirjoitettu kieli (ks. esim. Linell 1988; Rommetveit 1988). Myös Vološinov on esittänyt samansuuntaisia ajatuksia jo 1920-luvulla kritisoidessaan tuon ajan kielitiedettä.

Tämä ajattelu muodostui ja sai kypsän muotonsa kuolleiden kirjoitettujen kielten ruumiiden äärellä, melkein kaikki sen peruskategoriat, perusasetteet ja ajatustottumukset ovat kehittyneet näiden ruumiiden henkiinherättämisprosessissa (Vološinov 1990: 90).

On jokseenkin paradoksaalista, että kieltä ja sen rakennetta koskevia yleistyksiä on tehty kontekstittomien usein tutkijan intuitioon perustuvien kirjakielisten lauseiden pohjalta, vaikka samaan aikaan on korostettu puhutun kielen ensisijaisuutta kirjoitettuun kieleen nähden. Keskittyminen kirjoitetussa muodossa olevaan kieleen, jossa lingvistinen muoto on esineellistynyt, on vaikuttanut käsitykseen kielestä siten, että sosiaaliselle interaktiolle tyypillinen intersubjektiivisuus ja yhteistoiminnallisuus on redusoitunut näkemykseksi kommunikaatiosta pelkkänä informaation välittämisen prosessina (Säljö 1988: 3). Kommunikaatio on nähty mekaanisena enkoodauksena ja dekodeuksena, jossa kuulilla on ainoastaan passiivinen rooli automaattisena informaation prosessorina. Kielen irrottami-

nen sen käyttöympäristöstä ja kielen sosiaalisen luonteen unohtaminen ovat kutistaneet kielen kalkkyliksi.

Kirjaimellisuushypoteesi on taustalla myös ironian loogis-pragmaattisissa malleissa, joiden mukaan kuulija päätyy ironiseen tulkintaan kirjaimellisen merkityksen kautta. Ironista lausumaa pidetään semanttis-pragmaattisesti viallisena, sillä sen muoto ei vastaa niitä kriteerejä, jotka tehokas informaation välittäminen asettaa lausumien muodolle. Ironia ikään kuin rikkoo kanonisen kielenkäytön normeja, joihin kaikki kommunikaatio perustuu. Puhuja on siis ilmeisen epärationaalinen, sillä yleisten keskusteluperiaatteiden rikkominen saattaa aiheuttaa ymmärtämisvaikeuksia.

4. PÄÄTÄNTÖ

Loogis-pragmaattisissa malleissa olennainen tutkimuskysymys on siis se, miten puhuja tekee taikatempun, jossa hän sanoo yhtä ja tarkoittaa toista, ja miten kuulija pystyy tämän ymmärtämään. Malleissa annettua vastausta tähän kysymykseen ei kuitenkaan voida pitää hyväksyttävänä. Ensimmäinen näkemys, jonka mukaan ihmisten väliselle kommunikaatiolle tyypillinen epäsuoruus kuten ironia edellyttäisi joidenkin normien tai periaatteiden rikkomista, vaikuttaa jo intuitiivisestikin arveluttavalta. Toiseksi olettamusta siitä, että kuulija pääsisi lausuman epäsuoraan merkitykseen - oli kyseessä sitten ironia, metafora tai epäsuora puheakti - konstruointuun ensin sen kirjaimellisen merkityksen, ei voida pitää empiirisen tutkimuksen tulosten valossa psykologisesti hyväksyttävänä.

Loogis-pragmaattisten mallien kyvyttömyyden selittää ironiaa ja sen tulkintaa hyväksyttävästi voidaan katsoa olevan seurausta mallien kartesiolaisuudesta ja siihen sisältyvästä kirjaimellisuushypoteesista. Vaikuttaakin siltä, että ironian adekvaatti kuvaaminen edellyttää kartesiolaisista taustasitoumuksista luopumista sekä kielen ja kommunikaation sosiaalisen luonteen huomioon ottamista. Vaihtoehtona kartesiolaisuudelle on dialogi-

suus, joka on viime vuosina saanut jalansijaa kielentutkimuksessa (ks. esim. Markovà & Foppa 1990; 1991). Dialogisuuden oppi-isinä voidaan pitää venäläisiä M.M. Bahtinia ja V.N. Vološinovia (ks. esim. Bahtin 1979; Bakhtin 1987; Vološinov 1990). Dialogisessa paradigmassa kommunikaatiota tarkastellaan yhtenä sosiaalisen vuorovaikutuksen muotona eikä pelkästään propositionaalisen informaation välittämisenä. Dialogisuus eroaa kartesiolaisuudesta myös siinä, että merkityksen katsotaan olevan dynaaminen ja syntyvän lausuman sosiaalisessa kontekstissa. Tulkinnassa ei siis edetä "kirjaimellisesta" merkityksestä "epäsuoriin" merkityksiin, vaan tulkinta syntyy kuulijan ja puhujan välisen neuvottelun tuloksena. Kielellinen ilmaus on ainoastaan avoin merkityspotentiaali (ks. Rommetveit 1992), joka saa kulloisenkin spesifin merkityksensä puhujan ja kuulijan välisessä dialogissa.

Dialogisuuden näkökulmasta tarkasteltuna ironia ei ole kielikuva, jossa puhuja ilmaisee "päinvastaista" kuin mitä kirjaimellisesti sanoo. Ironia nähdään arvottamisstrategiana, jonka avulla puhuja voi ilmaista erilaisia asenteita ja suhtautumistaan johonkin asiaan (tästä tarkemmin ks. Lähteenmäki (painossa)). Jotta kuulija voisi päätellä puhujan ilmaiseman asenteen, hänellä on oltava olettamuksia puhujan persoonasta, tämän arvomaailmasta jne. Kyseiset olettamukset eivät luonnollisestikaan ole ainoa ironian tulkintaan vaikuttava tekijä, vaan lausuman saaman tulkinnan määrää sen sosio-historiallinen konteksti kokonaisuudessaan.

LÄHTEET

- Bahtin, M. M. 1979. *Problemy poetiki Dostojevskogo*. Moskva: Sovetskaja Rossija.
- Bakhtin, M. M. 1987. *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin: University of Texas Press.
- Chomsky, N. 1966. *Cartesian Linguistics*. New York: Harper & Row.
- Cole, P. (ed.) 1981. *Radical Pragmatics*. New York: Academic Press.

- Cole, P. & Morgan, J. L. (eds.) 1975. *Syntax and Semantics 3: Speech acts*. New York: Academic Press.
- Cole, P. & Morgan, J. L. (eds.) 1978. *Syntax and Semantics 9: Pragmatics*. New York: Academic Press.
- Gibbs, R. 1985. Comprehension and memory for nonliteral utterances: The problem of sarcastic indirect requests. *Acta Psychologica* 62, 41 - 57.
- Gibbs, R. 1986a. On the Psycholinguistics of Sarcasm. *Journal of Experimental Psychology: General* 115:1, 3 - 15.
- Gibbs, R. 1986b. What Makes Some Indirect Speech Acts Conventional? *Journal of Memory and Language* 25, 181 - 196.
- Gibbs, R. & O'Brien, J. 1991. Psychological aspects of irony understanding. *Journal of Pragmatics*, 16, 523 - 530.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In Cole & Morgan (eds.) *Syntax and Semantics 3: Speech acts*, 41 - 58.
- Grice, H. P. 1978. Further notes on logic and conversation. In Cole & Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 9: Pragmatics*, 113 - 127.
- Haverkate, H. 1990. A speech act analysis of irony. *Journal of Pragmatics* 14, 77 - 109.
- Kaufer, D. 1981. Understanding ironic communication. *Journal of Pragmatics* 5: 6, 495 - 510.
- Kaufer, D. 1983. Irony, interpretive form, and the theory of meaning. *Poetics Today* 4, 451 - 464.
- Kreuz, R. & Glucksberg, S. 1989. How to Be Sarcastic: The Echoic Reminder Theory of Verbal Irony. *Journal of Experimental Psychology* 118: 4, 374 - 386.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of Pragmatics*. New York: Longman.
- Levinson, S. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Linell, P. 1988. The Impact of Literacy on the Conception of Language: The Case of Linguistics. In R. Säljö (ed.) *The Written World*, 41 - 58.
- Littman, D. & Mey, J. 1991. The nature of irony: Toward a computational model of irony. *Journal of Pragmatics* 15, 131 - 151.
- Lähteenmäki, M. (painossa). Ironia, relevanssi ja kielen dialogisuus: Kaikuteoria ironian selittäjänä. *Virittäjä*.

- Markovà, I. 1982. *Paradigms, Thought and Language*. Bath: John Wiley & Sons.
- Markovà, I. & Foppa, K. (eds.) 1990. *The Dynamics of Dialogue*. New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore: Harvester Wheatsheaf.
- Markovà, I. & Foppa, K. (eds.) 1991. *Asymmetries in Dialogue*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- Ortony, A. (ed.) 1979. *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The Oxford English Dictionary* 1971. Oxford: Oxford University Press.
- Rommetveit, R. 1988. On Literacy and the Myth of Literal Meaning. In Säljö (ed.) *The Written World*, 13 - 40.
- Rommetveit R. 1992. Outlines of a dialogically based social-cognitive approach to human cognition and communication. In Wold (ed.) *The Dialogical Alternative: Towards a Theory of Language and Mind*, 19 - 44.
- Searle, J. R. 1969. *Speech acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. R. 1975. Indirect speech acts. In Cole & Morgan (eds.) *Syntax and Semantics 3: Speech acts*, 59 - 82.
- Searle, J. R. 1979. Metaphor. In A. Ortony, (ed.) *Metaphor and thought*, 92 - 123.
- Sperber, D. & Wilson, D. 1981. Irony and the Use-Mention Distinction. In Cole (ed.) *Radical Pragmatics*, 295 - 318.
- Säljö, R. (ed.) 1988. *The Written World*. Germany: Springer-Verlag.
- Säljö, R. 1988. The Written World: Introduction. In R. Säljö (ed.) *The Written World*, 1 - 12.
- Uusi sivistyssanakirja* 1992. (ed.) Aikio, A. Helsinki: Otava.
- Wold, A. (ed.) 1992. *The Dialogical Alternative: Towards a Theory of Language and Mind*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Vološinov, V. 1990. *Kielen dialogisuus: Marxismi ja kielifilosofia*. Tampere: Vastapaino.